

ellentét, amely a műveletlenebb körökben a szülő és a tanító között felmerül. Az állam és a társadalom az iskolakerülés veszedelmével szemben csupán rendőri módokat ismer, többnyire behajthatatlan pénzbüntetéseket; ellenben nagyon kevésé rendelkezik pozitív segítséggel, minő az anyagi nyomorúság megszüntetése, erkölcsi hibák orvoslása, a szülők felvilágosítása, a gyermekek viszonyainak rendezése, az iskola melletti szórakozásának, elfoglaltságának szabályozása és némely esetben a tanító felvilágosítása is.

Az iskola erkölcsi életének e felfogásában tehát az iskolásgyermek kriminalitása ismét hasonló világtításban jelenik meg, mint a gyermek kriminalitása a családban. A tolvaj, csavargó, hazug gyermek még mindig nem tekinthető olyan egyénnek, aki tudatosan jogszabályt sért, aki tud a dolgok ellentétéről és az ellentétek között való eligazodás mellett is helytelenül cselekszik; hanem az ily gyermek nem tudja a szabályos életmódot megtartani azért, mert gátló körülmények akadályozták, hogy azt megtanulja, vagy nem akarja követni azért, mert az akarat nevelésében nem juttatták el arra a fokra, amely az önálló cselekvést végre is tudja hajtani.

KÁRMÁN ELEMÉR.

A TÖRÖK KÖZOKTATÁSÜGY MAGYARORSZÁG HÓDOLT TERÜLETÉN, 1543—1686.

— Felolvasás a Magyar Pædagogiai Társaságban 1917 március 17-én. —

A magyar közoktatásügy hivatásos munkásait bizonyára meglepte az a tartalmas statisztikai évkönyv, amelyben a török kormány a mai török birodalom szellemi leltárát közzétette.¹ A gazdag és hivatalos hitelű anyagkészlet kétségtelenül igazolja, hogy a megújódott török birodalom máris a szellemi fejlődés viszonylag magas fokára küzdötte fel magát. De ennyivel sem éri be; s a fejlődés siettetésére minden alkalmas eszközt megragad. Mint legújabb sajtóközlemények s intézkedések tanusítják, szellemi s kiválóan közoktatásügyi reformterveinek megvalósításában hazánktól is jelentős közreműködést remél.

A jelentől s a biztató jövőtől a multhoz fordulva, hiteles történelmi kútfők világánál megállapítható, hogy a török közoktatásügy mai fejlettsége a messze multba visszanyúló gyökerekből táplálkozik. Megállapítható, hogy a hódító törökség hazánk hódolt részeire is átvittette a korviszonyokhoz mérve magasfejlettségű iskolaszervezetét.

¹ Az 1915-ben megjelent évkönyvnek az 1913—14. iskolai évre vonatkozó tanügyi adatait ismertette *Abdul Latif*; Pæd. Ért. 1916, 310—312. ll.

A törökség nálunk sem mint egyszerű barbár harcos jelentkezett. Pusztán a fegyver erejére támaszkodva, megfelelő kulturális berendezkedés nélkül nem is tarthatta volna fenn nálunk uralmát másfél századon keresztül. Újabb művelődéstörténelmi kutatások mind több és több derűs színt raknak fel arra a sötét képre, amely a törökség magyarországi uralmát illetőleg eddigelé nemzeti köztudatunk előtt lebegett.¹

A M. T. Akadémia áldozatkészségéből magyarra fordított török kútfők elszórt adataiból a hazai török iskolák létezését és fejlődését a hódoltság egész tartamán végigkísérhetjük.² A hódoltság korát tudvalevőleg Buda 1541. évi elfoglalásától számítjuk s a budai és székesfehérvári török népiskolákat a török kincstári számadások tanúsága szerint már két esztendő múlva működésben találjuk.³ Másrészt a pécsi jezsuita gimnázium 1698. évi adománylevele azt tanúsítja, hogy Pécsen a török iskolák s a fenntartásukra szánt alapítványok a városnak 1686-ban bekövetkezett visszafoglalásáig fennállottak.⁴ Hasonlóképpen állott a dolog Budán is; a török főváros nevezetesebb középületei között is számottévvó volt az 1686. évi visszafoglaláskor összeállított Marsigli-féle jegyzékben feltüntetett hatalmas ólomfedelű köépület, a »nagy akadémia».⁵

Az 1543—1686 közé eső 143 esztendőn végig a török tanügyi szervezet minden jelentősebb vonatkozására találunk adatokat. Ha ez elszórt mozaikdarabokat egységes képpé foglaljuk össze, a köznevelés oly szervezett rendszere tárul elénk, amely hazánk keresztény kézen maradt részeinek egykorú közoktatásügyi szervezete mellett is számottévvó.

Török forrásokból két iskolafaj tűnik szemünkbe: a *mekteb* és

¹ *Salamon Ferenc* ismert művével szemben lásd újabban *Takáts Sándor* összefoglaló munkáját: *Rajzok a török világból*. Budapest, 1915, Akadémia. — Eddig megjelent két kötete a török közoktatásügyet még nem fejtegeti.

² Főforrásaink: *Magyarországi török kincstári defterek*. Fordította dr. lászlófalvi *Velics Antal*. Bevezetéssel ellátta és sajtó alá rendezte *Kammerer Ernő*. I—II. kötet. Budapest, 1886—1890 (Akadémia). — *Evlia Cselebi* török világutazó magyarországi utazásai. 1660—1666. Fordította és jegyzetekkel kísérte dr. *Karácson Imre*. (Török-magyarokori történelmi emlékek. II. osztály: Írók III—IV. köt.) I—II. kötet. Budapest, 1904—1908. (Akadémia.)

³ *Defterek* II. 15., 246.

⁴ *Városh-Weiser*: A katolikus iskolaügy. *Literæ authenticæ*. I. 185—190.

⁵ *Veress Endre* dr.: Gróf Marsigli jelentései Buda ostromáról stb. Budapest, 1907. 42.

a *medresze*. Az első a *népiskola*, a másodikat török kútfóink kiadói következetesen *főiskolának* fordítják. A nyugateurópai középiskolának megfelelő iskolafaj tudvalevőleg a legújabb korig teljesen hiányzott a török tanügy fejlődéséből.¹

A *népiskolák* alapításával a török állam módot kívánt nyújtani arra, hogy a tudás és a vallás elemeit a birodalom bármely részén el lehessen sajátítani. Amint a hódító törökség a mi várainkban és városainkban is állandóan elhelyezkedett, természetesen nálunk is nagy számban keletkeztek ily *népiskolák* a nagyobbára családos várórság és tisztviselői kar gyermekeinek elsőfokú kiképzése céljából. A török kincstári számadásokban csak nagyon hiányosan és többnyire aránylag késői időben jelentkeznek e *népiskolák*, még pedig a következő időrendben: a budai belső várbeli és a székesfehérvári mekteb 1543-ban, a pesti 1548., a szegedi 1551., a veszprémi 1556., a pécsi 1560., a tolnai 1563., a szigetvári és két újabb budai *népiskola* 1567-ben.² A régiebb deftereket gyakran érte tűzvész, pusztulás.³ Bizonyára ez az oka, hogy a mindenesetre jóval régebbi alapítású temesvári *népiskola* csak 1624. jelentkezik a fennmaradt kincstári számadásokban.⁴ Viszont a berzencei és a nagykanizsai mektebek késői (1628.) feltűnésének⁵ az a magyarázata, hogy maguk e várak is csak aránylag későn, a 15 éves háború folyamán jutottak török kézre.

A kincstári számadásokból megismerhető eme 11 városban működő 13 *népiskola* azonban még elenyésző csekélység a későbbi forrásokban jelentkező *népiskolák* számához képest. Evlia Cselebi nagy útirajzának elszórt adatait egybefoglalva ugyanis a XVII. század derekán már 39 városban vagy várban összesen 165 *népiskolát* találunk. Az adatokat számszerűen csoportosítva, működésben volt:

Aradon, Baján, Csongrádon, Galambóc-várban, Orsován, a somogy megyei Segesden, Siklóson, a verőceme gyei Valpón, Váradolaszin és Zimonyban 1—1, Besenyőn, Hatvanban, Mohácson, Szegeden, Versecen és Vukováron 2—2, a szerémmegyei Fruska várban és Grakovicsán, Gyulán, Pesten, Szigetvárt, Törökbecsén és Visegrádon 3—3, Csanádon, Esztergomban, Nagykanizsán, Nagyváradon és Titelen 4—4, Eszéken 5, Kaposvárt, Ujlakon (Illokon) és Zomborban 6—6, Lippán, Székesfehérvárott és Temesvárott 7—7 *népiskola*. Tizen felül volt

¹ *Hellwald und Beck*: Die heutige Türkei. Leipzig, 1878. 90.

² Defterek II. 246., 15., 75., I. 69., II. 258., 257., 306., I. 199., II. 365., 368.

³ *Vámbéry Armin*: Századok. 1887. évf. 364.

⁴ Defterek I. 416.

⁵ Defterek I. 401., 406.

népiskolája Pécsnek (11), a szerémszegeyi Mitrovicának (12) és Egernek (17). A legnagyobb számot (18) természetesen Budán, a fővárosban találjuk, ahol a Várban és a Vizivárosban 6—6, a Rácvárosban 4 népiskola volt állandó működésben.

A magasabbrangú egyházi és világi tisztviselők képzésére hivatott *főiskolák*, a medreszék, a kincstári számadásokban szintén csekély számban s késői időben jelentkeznek. Csakis Szigetvár (1618), Temesvár (1624) és Buda (1630) főiskolájáról, illetőleg főiskolai tanárainak díjazásáról esik szó bennük.¹ Pedig már a XVI. században nagyobb számban kellett fennállaniok; későbbi jelentékeny számukból mindenesetre erre kell következtetnünk. Evlia Cselebi feljegyzései szerint ugyanis 1660—1666 között már 32 városban összesen 77 főiskola működött hazánk megszállott területén. Székhelyeik a következők voltak:

Baja, Besenyő, Csongrád, Galambóc-vára, Hatvan, Lippa, Mohács, Nagykanizsa, Orsova, Szeged, Segesd, Törökbecse és Valpó 1—1, Esztergom, Fruska város, Grakovicsa, Kaposvár, Pest, Szigetvár, Ujlak (Illok) és Zombor 2—2, Csanád, Gyula, Nagyvárad, Siklós, Székesfehérvár és Titel 3—3, Eger és Eszék 4—4, Mitrovica és Pécs 5—5 főiskolával. A medreszek száma tekintetében szintén Buda vezetett, a Várban elhelyezett 7 s a Vizivárosban működő 5 főiskolájával.

Természetesen Evlia adatainak összegezését sem tekinthetjük teljes statisztikának. Csak ama városok és várak főiskoláját említi fel, amelyekben személyesen megfordult, sőt ezeket sem teljes számban. Nem említi például Temesvár főiskoláját sem, pedig ennek fennállását s állandó működését a kincstári számadások határozottan tanúsítják.²

A *tanítás anyaga* tekintetében e medreszékét valóságos főiskoláknak kell minősítenünk. A szerémi Mitrovica öt főiskoláján — Evlia Cselebi 1663. évi személyes megfigyelése szerint — a következő tárgyakat adták elő: a *hádisz*-t, vagyis a hittudománynak a próféta csodatetteiről szóló tanát, a *fikh*-et, azaz a jogtudományt és a *feraisz*-t, a jogtudománynak az örökösödési törvényekről tárgyaló különös részét. A *hádisz*t ugyanakkor Eszék főiskoláin is előadták.³ Szerzőnk külön megjegyzi, hogy Eszéken hiányzik a *dár-ul-kurra* és a *dár-ul-hádisz*, azaz olyan tanfolyam vagy olvasóház, amelyben a Korán helyes értelmezését és a muzulmán hagyományokat tanítják. Megjegyzéséből joggal következtethetjük, hogy az ilyen szemináriumszerű külön tanfolyamokat

¹ Defterek I. 407., 418., 454.

² Szigetvárnak egy ízben (I. 492.) két, más alkalommal csak egy medreszékét említi (II. 36.)

³ Evlia I. 175., 185.

a többi magyarországi török főiskola rendes tartozékának tekintették. Arról, hogy a mennyiségtant, a természettudományokat, a csillagászatot, az orvostudományt és bölcséletet a hazai medreszéken is előadták s az ékesszólást is külön tanárokkal gyakorolták volna,¹ közvetlen forrásainkból nem nyerünk határozott értesítést.

A végzett hallgatóknak nyújtott képesítés mértéke és minősítő ereje szintén nem áll tisztán előttünk. Némethy Lajos Hammer után azt a véleményt kockáztatta, hogy a *hittudományi* tárgyak hallgatói, az egyházi pályákra készülő szofták, nálunk nem léphettek elő a tudósok, az ulémák kiváltságos testületébe, hanem még a birodalom központi főiskoláin kellett folytatniok tanulmányaikat.² Ez nyugateurópai fogalmak szerint annyit jelentene, hogy a hazai medreszék csak bizonyos fokú (akadémiai) képzettséget nyújthattak, az egyetemi végzettséget betetőző doktori fokozatot azonban nem adományozhatták volna.

E felfogásnak szerintünk ellene mond az a körülmény, hogy Evlia Cselebi csak az egyik budai medresze tanáraitól emeli ki, hogy képzettségüket Konstantinápolyban szerezték. Másrészt szerinte Siklóson a főiskola tanári karának «nincs igazi tudósa, hanem csakis kezdő tudományos emberei».³ Ezt a kijelentést a Konstantinápoly főiskoláján végzett tudós szerző szempontjára helyezkedve valószínűleg úgy kell értelmeznünk, hogy a szóban forgó siklósi tanárok azért nem voltak «igazi tudósok», mert nem valamely híresebb központi, hanem csak valamely helyi, tartományi főiskolán szerezték képesítésüket. Ha ez az értelmezésünk helyt áll, ebből önként következik, hogy az ulémák testületébe való belépésre jogosító legmagasabb tudományos fokot a hazai főiskolák is adományozhatták végzett hallgatóiknak.

Hasonlóképpen kell vélekednünk a *jogi* tárgyak hallgatóiról. A magyar tartomány kormányzatának rendkívül sok magasabb jogi képzettségű főtisztviselőre volt szüksége. Köztük a muftik vagyis a törvénytudók rendje, valamint a bírói rend öt osztálya éppen úgy az ulémák testületéhez tartozott, mint a papság négy magasabb osztálya. Alig tehetjük fel, hogy bár a török állam nálunk is oly nagyszámú főiskolát tartott fenn, a tartomány egyházi, tanügyi, igazságügyi és közigazgatási tisztviselőit mégis a távoli központi főiskolák látogatására kötelezte volna. Fel kellett tehát hatalmaznia a hazai főiskolákat is arra, hogy végzett jogászaiknak is megadhassák a teljes tudományos képesítést.

¹ *Kammerer*: Bevezetés a defterekhez. I. köt. LIII. 1.

² *Némethy*: Török mecsetek Budán. Budapest, 1879. 105. — Híresebb mohammedán főiskolák voltak a konstantinápolyi, drinápolyi, brüssai és kairói. *Hellwald-Beck* i. m. 57. 91.

³ Evlia I. 243., 481.

A főiskolákban, mint Evlia Cselebi Mitrovica főiskoláiról külön feljegyezte, napszakok szerint megosztva, «reggel és este» folyt a tanítás.¹

A *népiskolákban* természetesen az írás-olvasás elsajátítása és az alapvető vallási ismeretek közlése volt a tanítás célja. E kettős feladatot a gyakorlatban úgy egyesítették, hogy az olvasás gyakorlásához a Korán szövegét vették alapul. Ugyanazt a jelenséget látjuk itt tehát, mint századokon át a nyugateurópai tanügy fejlődésében, hogy a tanulók kezdettől fogva idegen nyelven és pedig a töröktől teljesen elütő liturgikus arab nyelven nyerték kiképzésüket.

Az elemi ismeretek közlésének *módszerét* török forrásainkból közvetlenül ki nem olvashatjuk. Régibb és újabb nyugateurópai utazók egybehangzó feljegyzései szerint a tanulók az iskolai terem falai körül gyékényen körben ülve vagy guggolva, hátukat a falhoz támasztva, a tanító ütenyezése mellett egyszerre fennhangon gyakorolták az olvasást. Irni szintén a földön összehúzott lábakkal ülve tanultak.² Gerlach István, aki Miksa királyunk 1573. évi konstantinápolyi követségéről érdekes naplót írt s a szerbiai Jagódina török népiskolájában személyesen megfordult, mint különösséget jegyzi fel, hogy az énekszerű hangos olvasás mily nagy zajjal járt s hogy a tanulók eközben mily sajtáságos módon rázták mindig a fejüket.³ Újabb útleírók hasonló külsőségeket jegyeznek fel;⁴ a hagyományos iskolai gyakorlat tehát századokon át változatlanul szállott át korunkra.

A főiskolai *tanárok*, a *müderriş*-ek, hivatalból a tudósoknak (ulémáknak) II. Mohammed (1451—1481) által szervezett, napjainkig fennálló kiváltságos testületéhez tartoztak s annak külön osztályát alkották. Társadalmi tekintélyük ennek megfelelően Magyarországon is kiváló volt. Evlia Cselebi megfigyelései szerint például Siklóson és Eszéken a török lakosság előtt kiváló közbecsülésben állottak.⁵ Előkelőségök abból is kitetszik, hogy a szigetvári tisztviselők 1618—19. évi hivatalos fizetési jegyzéke Hádsi Rizván müderriş-t egyenesen a névsor elejére helyezte.⁶ Fizetésök átlag kétszer akkora, mint a néptanítóké. Szigetvárrott 1618—19-ben 15 akce vagyis oszpora, Temesvárrott 1624-ben az egyik tanárnak már 20, a másiknak 30 akce volt aapidíja.⁷ A kiérdemesült tanárok, úgy látszik, teljes fizetésökkel

¹ Evlia I. 175.

² *Kammerer*: Bevezetés a defterekhez. I. köt. LIII.

³ *Tagebuch der türkischen Gesandtschaft*. 1573. *Kammerer* i. h.

⁴ *Hellwald-Beck* i. m. 90.

⁵ Evlia I. 185., 481.

⁶ *Defterek* I. 407.

⁷ *Defterek* I. 407., 418—419.

vonulhattak nyugdíjba. Budán például 1630-ban Musztafa tanár, «meolána» vagyis «urunk» hivatalos címmel, napi 25 akcse nyugdíjat élvezett.¹ Kiképzésüket fentebbi megállapításunk szerint főleg a tartományi főiskolákon, kisebb részben a birodalmi központi főiskolákon nyerték.

A népiskolai *tanítók*, a *moarrif*-ok és *moallim*-ok viszonyairól a kincstári számadások jóval bővebb tájékoztatással szolgálnak.

Az első berendezkedés idején a török állam természetesen onnan vette a tanítókat, ahonnan éppen kaphatta. Így történhetett meg, hogy Székesfehérvárott 1543-ban, mindjárt a város elfoglalásakor szervezett népiskolába Ali Topcsit vagyis tüzérmegvezetőt tették meg tanítóvá.² De már a következő évtizedekben kialakult a megfelelő szervezet, amely szerint csakis *khalfák*, nyilvános iskolában szerzett gyakorlattal bíró segédtanítók léphettek elő rendes tanítókká. Veszprémben már 1556-ban Moharrem khalfa, Székesfehérvárott 1557-ben Veli khalfa lépett az elhalt vagy eltávozott rendes tanító helyére.³

A rendes tanítói állomásokat a kerületi közigazgatás főtisztviselője töltötte be, még pedig a kerületi bíró, a kádi ajánlása értelmében. Pesten a budai pasa 1564-ben a pesti kádi felterjesztése alapján, két év múlva pedig a kádi helyettesének ajánlatára nevezett ki tanítót; Veszprémben 1556-ban a székesfehérvári kádi ajánlólevele volt az irányadó a tanító kinevezésére.⁴

Az ajánló és kinevező főtisztviselők gondos hivatalos feljegyzése arra vall, hogy a tanítóság fegyelmi tekintetben is eme közigazgatási és igazságügyi hatóságok ellenőrzése alatt állott. A meg nem felelő tanítót csakugyan el is mozdították, mint például Báli khalfa székesfehérvári tanítót 1557-ben, akit előtünk ismeretlen okokból «száműzésbe küldtek». ⁵ Viszont a megfelelő évtizedeken keresztül megtartották állásában s helyzetét fokozatosan könnyítették. Buda első tanítóját, Mohammedet, 1543—1567 között 24 éven át működésben találjuk, Szeged első néptanítója, Mohammed moarrif egészen 1564-ben bekövetkezett haláláig működött. ⁶ Ugyanő működése nyolcadik évében magasabb rapidíjat nyert s hivatalból megkapta a «meolána», «urunk» címzést is. ⁷

Az iskolaszervezés első évtizedeiben még többször megesett, hogy a tanítók önként lemondtak állásukról. Önként távozott Hádsi Iza pesti tanító 1564-ben nyolc évi s ennek utóda, Muszlaheddin, két évi tanítóskodás után. ⁸ Később már nem találunk erre esetet s ez a kö-

¹ Defterek I. 454. — ² Defterek II. 15. — ³ Defterek II. 258., 356. —

⁴ Defterek II. 75., 258. — ⁵ Defterek II. 356. — ⁶ Defterek II. 246., 367., 379. — ⁷ Defterek I. 121. — ⁸ Defterek II. 75.

rülmény a tanítói életpálya viszonyainak rendezettségére s anyagi biztosítására vet kedvező világot.

Az 1543—1630 között rendelkezésünkre álló kincstári számadásokból a *tanítói fizetések* állandó emelkedése olvasható ki. Nem tarthatjuk tehát helytállónak Kammerer Ernő amaz általánosító megállapítását, hogy a moarrifok 3—4, a moallimok 8—10 akce napi-díjat kaptak.¹ A két tanítói osztály ily éles fizetésbeli megkülönböztetésének a hivatalos jegyzékek szintén ellene mondanak, mert többször azt találjuk, hogy éppen a moallimok részesülnek alacsonyabb díjazásban. A nagyszámú adatok közül csak néhány jellemzőbbet kívánunk felsorolni.

Buda első török néptanítója, Mohammed moarrif 1543-tól 1567-ig változatlanul csak 2 akce napidíjat húzott.² Ez utóbbi évben azonban már 3, 6, sőt 10 akce a budai tanítók napidíja, 1601-ben ugyancsak Budán rendszeren 4—6, 1630-ban pedig már 7—11 akce között mozgó napidíjakat találunk.³ Veszprémben (1556) és Szegeden (1574) szintén csak 2 akcséval díjazták a tanítókat,⁴ Pécsen 1560—70 között 3 és 5, Székesfehérvárott 1543—1560 között 4, 5 és 6 akce volt a legrégebb ismert tanítói napidíj.⁵ Mohammed szegedi tanítónak 1551-ben 10 óra 600; 1555—56-ban 12 óra 720, 1558-ban 4 óra 840 akce volt a fizetése, ami napidíjakra átszámítva 2-ről 7 akcséra való emelkedést jelent. Még szembetűnőbb a fizetések emelkedése a XVII. század elején. Nagykanizsán Ozmán khalfa moallim 1618-ban 8, Berzenczén ugyanakkor Piri Mohammed moarrif 15 akce napidíjat húzott, ugyancsak 15 akcsét Ahmed székesfehérvári tanító már 1608-ban.⁶ Temesvárott 1624-ben Ali iskolamester 12, Hasszán iskolamester és imám (előimádkozó) 25, Hüszsein iskolamester és főfelügyelő 15 akce napidíjat húzott, de ez utóbbinak napidíja már ugyanezen évben 19 akcséra emelkedett.⁷

A fizetéseknek ez az állandó emelkedése részben a tanítói foglalkozás egyre fokozottabb megbecsülésének tulajdonítható, másrészt azonban a kis török ezüst váltópénz, az akce (oszpóra) egyre fokozódó értékcsökkenése miatt vált szükségessé. A nagy hódítások korában, II. Szulejmán szultán idejében még 40 akce volt egy piaszterben, úgy hogy 60 akce ért egy magyar aranyat, 1 akce 2 dénárt s

¹ Bevezetés a defterekhez I. köt. LIII.

² Defterek I. 246., II. 365.

³ Defterek II. 368., 700., I. 453.

⁴ Defterek II. 258., 369.

⁵ Defterek II. 257., 415., 15., 266., 356.

⁶ Defterek I. 461., 406., 398.

⁷ Defterek I. 416., 418.

így 50 akcse egy magyar forintot. Az akcse értéke 1574 óta egyre súlyodt, főként 1587 óta, amióta a szultánok egy drachma ezüstből többé nem 5, hanem 10—12 akcsét is verettek, úgy, hogy ettől fogva már csak 80 akcse ért meg egy piasztert és 120 akcse egy magyar aranyat.¹ Az ezüst váltópénz értékcsökkenése tehát kerekén 100% volt, s így bár a tanítói fizetések a XVI. századi átlagról, 5 akcséről, a XVII. század elején általában a háromszorosra emelkedtek, ez valóságban csak 50%-os tényleges fizetésemelést jelentett. Magyar pénzünkre átszámítva a XVI. századi 5 akcsés átlagos napidíj évi 36 forintnak, a XVII. századi 15 akcsés napi átlagos évi díjazás 54 frtnak felelt meg. A török tanítók javadalmazása tehát ha nem is jobb, de rosszabb sem volt, mint egykori magyar kartársaik díjazása.²

Annak a körülménynek, hogy néha ugyanannál az intézetnél egyidőben működő tanítók napidíjai között is nagyobb eltéréseket észlelünk, az elfoglaltságuk különbözősége a magyarázata. Némelyiköknek magában az iskolában volt valami különösebb megbízatása, mint Budán már 1567-ben Mohammed tanítónak, aki egyúttal szermahfil vagyis iskolafelügyelő volt.³ Mások viszont bizonyos egyházi mellékszolgálatokért, főleg kántori teendőikért részesültek a rendesnél magasabb díjazásban. Egyházi mellékfoglalkozásaik gyakoriságáról és változatosságáról különösen Temesvár tanítótestületének 1624—25. évi fizetési jegyzéke ad szemléletes képet. Ali tanító egyúttal mint engánkhán vagyis egyházi zenész, Iszmail tanító mint kajjim-khán azaz templomi énekes, Hasszán mint imám vagyis elçimádkozó, egy másik Hasszán nevű tanító mint ihlász-khán azaz koránmagyarázó talált mellékfoglalkozást.⁴ A tanítóknak ez az egyházi alkalmazása egyébként az egyházi és iskolai szervezet szoros összetartozásának is bizonyítéka.

A tanítószemélyzet jelentékeny része egyenesen az államkincstártól kapta fizetését, a kincstári számadásokban feltüntetett iskolák tanárai és tanítói természetesen valamennyien; mások viszont egyházi alapítványokból nyerték javadalmazásukat. A kincstári fizetés fedezete különféle közjvedelmekből került össze, legnagyobbbrészt a magyar alattvalók közadóiból. Így a hazánk hódolt részein fennállott török iskolákat, fenntartásuk anyagi terhét tekintve, méltán tarthatjuk ma-

¹ *Thúry József*: Török történetírók. Budapest, 1893. I. 397—398. A XVII. század végétől napjainkig az akcse a piasztter $\frac{1}{120}$ része.

² V. ö. *Fraknói Vilmos* adataival: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Budapest, 1873. 47—48.

³ Defterek II. 365.

⁴ Defterek I. 416., 418.

gyar intézményeknek. Temesvár egyik tanítójának 4000 akcséra rugó (6624) évi fizetéséből 1200 akcse került ki a város helyi fejadójából, a többi a kincstár pótolta hozzá egyéb közjövödelmekből. A szolgálati díj sem volt már ismeretlen. Ugyanettől a temesvári tanítótól évi 75, egy 1920 akcse évi jövedelemmel díjazott másik tanítótól 36 akcsét, átlagban tehát 2%-ot vont le a kincstár szolgálati díj címén.¹

A készpénzfizetésen kívül néhol bizonyos jóléti intézmények könnyítették meg később a tanítószemélyzet megélhetését. Nagykanizsán például Evlia Cselebi feljegyzése szerint a főiskola és négy népiskola előadói számára két tanítói ház szolgált szállással.² Saját házat vagy egyéb ingatlant természetesen csak ritkán szerezhettek. Ilyen kivételes helyzetbe jutott Székesfehérvár első tanítója, Ali, a volt tüzér. Mikor a város elfoglalásakor a török kincstár a kezére jutott épületeket nyilvános árverés alá bocsátotta, Ali, működése harmadik évében (1546-ban) szintén megvásárolt egyet és pedig részletfizetésre. «Ha Allah úgy akarja» — jegyzi meg az árverés hivatalos jegyzőkönyve — «a napidíjaiból fogja törleszteni az árát». Minthogy ez az adásvétel ilyenképpen nem a legbiztosabb pénzügyi alapokon nyugodott, a 450 akcsében megállapított eredeti vételárat a kincstár utólag 550-re emelte fel.³

A *tanulókról*, sajnos, jóval kevesebb feljegyzés áll rendelkezésünkre.

Az iskolaalapító hatóságok és magánosok kulturális áldozatkészségére rendkívül kedvező fényt vet a szegénysorsú tanulók ellátásáról való nemes gondoskodásuk. Aradon például ingyen levest és kenyeret osztó alapítványi intézet (imáret) működött a népiskola mellett.⁴ Eszéken a négy fő- és öt népiskola szegény, árva tanulói Kászim és Musztafa pasák alapítványából minden év kezdetén pénzt, egyéb ajándékot, teljes öltözetet, sapkát és fejrevalót kaptak.⁵ A főiskolai tanulók Kammerer szerint nálunk is 2—3 akcse napidíjat élveztek szükségleteikre.⁶ Egyébként úgy látszik, hogy ezek a szofták is, mint egykorú keresztény iskolatársaik nagy része, kolostorszerű elzárkózottságban, szigorú fegyelem alatt együtt laktak az iskolaépületben elhelyezett internátusokban. Temesvárott a kincstár (1624) Ibrahim diák-agát tartotta felügyeletükre, a rendes tanárokéval egyenlő díjazással.⁷

A tanulók létszáma intézetenként nagyon különböző lehetett. Evlia Cselebi Pécsen és Eszéken soknak, Pesten viszont kevésnek találta a számukat.⁸ Minthogy aránylag kis községekben is nagyszámú

¹ Defterek I. 416. — ² Evlia I. 508. — ³ Defterek II. 51. — ⁴ Evlia (1660) I. 17. — ⁵ Evlia (1663) I. 185. — ⁶ Bevezetés a defterekhez I. köt. LIII. — ⁷ Defterek I. 418. — ⁸ Evlia I. 200., 185., 259.

fő- és népiskolát találtunk, természetesnek kell tartanunk, hogy a török lakosság gyermekei ezek között nagyon is megoszlottak.

Szorgalmukról nem a legkedvezőbb feljegyzések jutottak korunkra. Evlia Cselebi sajnálkozva jegyzi fel, hogy a mitrovicai öt főiskola hallgatóit nem a hit- és jogtudományi előadások érdeklik, hanem «valamennyien a vitészségre vágyódnak s a csete-paté dolgokat szeretik». A nagykanizsai, nagyobbbrészt bosnyák eredetű helyőrség gyermekei ugyancsak Evlia megfigyelései szerint «nem írnak, nem olvasnak», de annál jobb katonák.¹ A tanulók eme harcias természete már régi török hagyomány. A hódító II. Szulejmán zászlai alatt, 1521. évi hadjárata alkalmával, tudvalévőleg a szofták egész raja vonult hazánk ellen, különösen a filippopolisi főiskola hallgatói közül.²

A tanulóknak a vallás ügyéért való önfeláldozó harcrakészsége éppen úgy az egyház és iskola szoros kapcsolatára utal, mint a tanítószemélyzet templomi mellékszolgálatára. Ugyanez nyilvánul meg az *iskolák elhelyezésében* is. A legtöbb fő- és népiskola mint valamely egyházi intézmény vagy alapítvány függeléke jelenik meg s külsőleg is azzal kapcsolatban nyerte elhelyezését. Székesfehérvárott már 1560-ban a régi dsámiban vagyis főtemplomban volt a népiskola, Budán a legrégebb népiskola 1543-ban «a császári szerájbeli belső dsámiban» keletkezett.³ Buda egy másik népiskolája az Orta-dsámiban működött, főiskolái közül a leghíresebb a bójuk dsámi (nagy főtemplom) mellett épült ólomfedeles hatalmas kőépületben, «a nagy akadémiában» volt elhelyezve.⁴ Pécsen az egyik főiskola a Jákóváli Hasszán pasa által alapított dsámi háremében azaz előcsarnokában állott. Nagy Lajos királyunk egykori pécsi egyetemének hetven termes, kitűnő építkezésű épületét a törökök — óriási méretei s a török tanulók létszámának csekélysége miatt — nem használhatták iskolának, hanem a várőrség foglalta le kaszárnyának; a török főiskolai oktatás s a tanulók elszállásolása céljaira négy kisebb épület szolgált.⁵

A *török iskolák alapítóiról* lehetetlen a legmélyebb kegyelet nélkül megemlékeznünk. Soraikban államfőket, állami főtisztviselőket, magánosokat vegyest találunk. Szigetvár egyik főiskoláját maga II. Szelim szultán alapította,⁶ s példáját a pasák is híven követték. Budán

¹ Evlia I. 175., 511.

² Szulejmán Napló. *Thury*: Török történetírók. I. 283—284.

³ Defterek II. 356., 246.

⁴ Evlia I. 243. *Litke Aurél*: Buda-Pest a török uralom korában Budapest, 1908. 36. V. ö. a fentidézett Marsigli-féle jegyzéket.

⁵ Evlia I. 199—200.

⁶ Evlia II. 36.

Turgud pasa már 1567 előtt népiskolát alapított,¹ egyik jelesebb főiskolájának a magyar eredetű Szokoli Musztafa pasa vetette meg az alapját.² Későbbi utódai szintén buzgó iskolaalapítók, így Makbul Musztafa pasa, aki a XVII. század derekán a Várban új medreszét alapított s Konstantinápolyból hívott hozzá tudós tanárokat s a Vízvárosban is új főiskolát emelt; ugyanitt Dujgun pasa alapított egy másik medreszét,³ Szinán bég pedig az általa alapított dsámi mellé állíttatott népiskolát.⁴ Eszéken Kászim és Musztafa pasák alapítottak jeles népiskolákat, Mitrovicza főiskolái közül Gázi Bajazid bég, Bajrám bég és Murad pasa építtették a kiválóbbakat; Pécssett a szigetvári kapun belül Memi pasa, a kapun kívül Jakováli Hasszán pasa állított egy-egy medreszét.⁵

Az állami főtisztviselők nemes kulturális buzgalmában egyes tehetősebb magánosok is osztoztak. Ha templomot alapítottak, az adománybirtok, az alapítványul leköötött *vakuf* egy részét rendszeren iskolafenntartásra szánták. Ily módon jutott Mitrovicza tizenkét népiskolához, Esztergom pedig Özicseli Hádsi Ibrahim alapítványából egyik főiskolájához.⁶

A magyarországi törökség erős kulturális érzékét, a tudományok és képviselőik iránt tanusított tiszteletét és kiváló irodalmi műveltségét⁷ szemünk előtt tartva, az állami főtisztviselők s a magánosok iskolaalapító tevékenysége nem lephet meg bennünket. Másrészt vallásos buzgóságukat figyelembe véve azt sem csodálhatjuk, hogy az egyházi intézményekkel szoros kapcsolatban, mintegy felekezeti intézetek gyanánt szervezték.

Éppen ez a *felekezeti jelleg* lehetett az egyik oka, hogy keresztény alattvalóik gyermekeit teljesen kizárták iskoláik falai közül s így iskolaszervezetük nemzeti művelődésünkre közvetlenül nem lehetett hatással. Másrészt azonban az iskolaügy fontosságának átértése arra vitte őket, hogy keresztény alattvalóikat éppen nem gátolták a saját iskoláik alapításában és fenntartásában. A közel egykorú Balla Gergely, Nagykőrös néhai főbirája határozottan kijelenti, hogy a török ismert vallási türelme a megszállott városok és falvak iskoláira is kiterjedt, hogy a török hatalom a keresztény lakosságnak «prédi-

¹ Defterek II. 368.

² *Hammer Joseph*: Geschichte des osmanischen Reiches. IV. Pesth, 1829. 49. *Némethy* i. m. 105.

³ Evlia I. 243., 247.

⁴ Defterek I. 453.

⁵ Evlia I. 185., 175., 200.

⁶ Evlia I. 175., 279.

⁷ Evlia I. 481., 185., 203.

kátorát, mesterét, iskoláját megtartani kész volt.¹ S ez így volt mindjárt a hódítás kezdetétől fogva. Gyalui Torda Zsigmond, a tudós humanista, már 1545 vagy 1546 karácsonyán elismeréssel jelentette Melanchtonnak, hogy a keresztény lakosság a hódoltsági területen «csak testileg szolgál, lelkileg azonban teljes szabadságban él», az evangélium is teljes szabadsággal hirdethető, s ezért reformátori buzgalmában arra a különösen hangzó kijelentésre ragadtatja magát, hogy «különös kegyelemnek kell tartani az Istentől, hogy ezen területeknek a barbárok által történt elfoglalását megengedte».²

Török területen fennállott magyar iskoláink viszonyainak bővebb részletezése messze eltérítene tárgyunktól; csak a török és magyar iskolák és tanulók kölcsönös viszonyáról kívánunk még pár szót ejteni.

A török és magyar iskolák, még ha ugyanazon városban működtek is, éppen felekezeti elzárkózottságuknál s a politikai viszonyoknál fogva, idegenekül állottak egymással szemben. Kölcsönös kulturhatást közvetlenül aligha gyakorolhattak egymásra. Ha közvetlen érintkezésbe kerültek egymással, rendszeren a vallásos túlbuzgóságból eredő ellenségeskedés volt az érintkezésük. Amint a szofták küzdöttek a kereszténység ellen, éppen úgy fegyvert rántottak a magyar diákok is, alkalom adtán, a pogány hódítók ellen. Tudós kalauzunkat, Evlia Cselebit is ilyen ellenségeskedés juttatta néhány magyar diák személyes ismeretségéhez. Mikor a portyázó törökség Szatmárott 1661-ben foglyokat ejtett, a jelenlevő Evliának éppen három magyar «diáki» jutott osztályrészül a zsákmányból. Egyiküket nagyon megkedvelte a tudós világutazó, mert mint afféle vándordiák («golsza» = kósza) ez is végig járta már a világot s a történelemben is kiváló jártasságot tanusított.³

Szórványos adataink tanuságait egybefoglalva úgy hisszük, teljes joggal aláírhatjuk Kammerer Ernőnek a részletek ismerete nélkül túlzottnak tekinthető ama kijelentését, hogy a «közoktatás fontosságát előbb felismerte a török, mint a keresztény államok és többet költött ezen kulturális célokra, mint nyugati szomszédai».⁴ S a magunk részéről hozzátehetjük, hogy a török áldozatkészség magyar nemzeti művelődésünk javára is áldásos gyümölcsöket termett. Ezen iskolák nevelték azt a török értelmiséget, mely a magyar tartományi igaz-

¹ Balla Gergely: Nagykőrösi krónika. (Kecskemét, 1856.) 34.

² Közvetéve: Protestáns Szemle VI. 483. Történelmi Tár. 1885. 524. és Egyháztörténelmi Emlékek IV. 451.

³ Evlia I. 83,

⁴ Bevezetés a defterekhez I. köt. LIII.

gátás élén állva útját állta a magyar kulturjavak pusztulásának. Így ezen iskolák *közvetve mégis megtermékenyítették nemzeti kulturánkat.* Ezeknek érdeme, hogy anyagi, társadalmi és értelmi művelődésünk a hódoltsági területen sem süllyedt sokkal mélyebbre, mint keresztény kézen maradt országrészeinkben.

(Pozsony.)

CSÁSZÁR MIHÁLY.

AZ IFJUSÁGI EGYESÜLETEK KÉRDÉSE.

— Felolvasás a Magyar Pædag. Társaságban 1916 dec. 16-án. —

A világháború kezdetén, az általános bevonulás után, amikor mindenki szorongva leste az első harctéri híreket, Balatonkenese országútján a szép kilátást nyújtó dombra törekedve, mögöttem több kocsis robogását és fiatalok kurjongató énekését hallottam. Falubeli legények és süldő leányok voltak; borközi hangulatban kocsikáztak az esti szürkületben.

E jelenet jut mindig eszembe, valahányszor olyan rendeletről olvasok, amely a fiatalok korcsmázását, alkoholfogyasztását kellő határok közé akarja szorítani. Már jóval a világháború előtt törekedtek erre a hatóságok; Borsodmegye szabályzata volt az első, amely a 15 éven alóliakat a korcsmák látogatásától eltiltja. A 15 éven felüliekről nem rendelkezettek, mert ezek tankötelezettsége már megszűnt. A világháború alatt sok helyütt adtak ki rendeleteket a fiatalok szesz-fogyasztásának meggátolására, többek között a főkapitány Budapesten. Tiszta szerencse, hogy a szesz italok árának óriási megnövekedése némi gátat vet, bár a hallatlanul megnőtt kereset, az óriási munkabérek a könnyelmű fiatalságot a drága bortól sem tartják vissza. Ismeretesek azok az erkölcsi, egészségi és gazdasági károk, amelyek a túlságos alkoholfogyasztással és korcsmázással együttjárnak. A fiatalok számára a béke viszonyaihoz képest roppantul megnövekedett bűnözése részben ebben találja magyarázatát.

A világháború még más szomorú tanulságokat is szolgáltatott, amelyek megkövetelik a velők való foglalkozást és különösen a segítés módjain való gondolkodást. A háborús fertőző betegségektől, a népjárványoktól az illetékes kormánytényezők erélyes intézkedései és a tudomány haladása következtében nagyjában megkiméldött az ország lakossága. A kolera, himlő, hagymáz és vérhas nagyobb mértékben elterjedni nem tudott ugyan, de más betegségekről nem olyan kedvezők a tapasztalatok. A csecsemők halandósága sohasem volt ily nagy; legnagyobb a tősgyökeres magyar vidékeken, pedig ha valamikor, úgy